

Summary. Kocherga V.A. Hetman Ivan Mazepa – the Creator of Spiritual and Cultural Basics of Ukrainian Statehood. In the context of early modern national state establishment the author offers to show the efforts of hetman Ivan Mazepa and his companions from cossack foremen aimed at the development of spiritual and cultural life of Ukraine-hetmanship.

Key words: spirituality, culture, Ukrainian state, hetman, Ivan Mazepa

*Надійшла до редакції 20.05.2009 р.
Затверджена до друку 02.07.2009 р.*

УДК 94(477)

І.А. Удовик

БІЛОКОПИТОВІ НА ТЕРЕНАХ “СМІЛЯНСЬКОГО ГРАФСТВА” кн. Г.О. ПОТЬОМКІНА

На основі архівних матеріалів досліджено процес появи дворянського роду Білокопитових на землях колишньої смілянської власності кн. Г.О. Потьомкіна. Автор робить висновок, що утвердження російських аристократів на цих територіях залежало від володіння помістям і сфери особистої зайнятості в регіоні.

Ключові слова: дворянське землеволодіння, родовий маєток, предводитель дворянства, Смілянське графство, Білокопитові

Другий поділ Речі Посполитої (1793), за яким Правобережна Україна була включена до складу Російської імперії, дав поштовх новим економічним, соціальним, суспільно-політичним процесам, які, у свою чергу, викликали національні, етнокультурні зміни. Важко заперечити проти того, що одне з провідних місць у цих процесах належало хвилі новоприйшлому російському дворянству, яке відіграло помітну роль у подальшій соціальній історії України. Поряд з цим побутує думка про те, що поява його репрезентантів відбувалася в основному за рахунок роздачі поодиноких маєтків зі збереженням польського домінування у володінні землею. Однак ще до указаної вище інкорпорації, а саме 2 січня 1787 р., Смілянську вотчину кн. Ф.К. Любомирського на Правобережжі придбав кн. Г.О. Потьомкін [1, 96–97, 113–118]. Це зумовило ранішу появу російського дворянства у цьому регіоні. Розподіл Смілянщини як власності світлішого князя між спадкоємцями та їхні подальші транзакції лише збільшили тут частку саме російської аристократії. Відповідно автор ставить за мету на прикладі роду Білокопитових простежити адаптацію російського дворянства у структурі класу землевласників на вказаних територіях.

Варто принагідно відмітити, що існування – становлення, розквіт, занепад – того чи іншого аристократичного роду у певному регіоні визначалося володінням маєтністю та її видозміною (купівля-продаж, розподіл між спадкоємцями та ін.). Саме тому ми приділяємо значну увагу питанню трансформації помістя Білокопитових, позаяк це дає змогу з'ясувати основні чинники піднесення та затухання цього дворянського роду.

Доволі нестандартним, як для періоду, що досліджується є поява представників роду Білокопитових на терені Смілянського графства (органічної складової Правобережної України) кн. Г.О. Потьомкіна. Справа у тому, що більшість дворян закріплювалася у цьому регіоні через купівлю маєтностей, отримання їх у спадок чи невіплату застави боржником, а у випадку з Білокопитовими, які утвердилися в с. Попівка, Черкаського повіту (нині – Черкаська область), сталося інакше. Указане село разом із залежним населенням, після розподілу Смілянського графства між спадкоємцями, перейшло у власність Олександра Миколайовича Самойлова, який 26 серпня 1807 р.* продав його провіантмейстеру Івану Федоровичу Красовському [2, 193–195]. Після його смерті всі придбані ним маєтності перейшли у розпорядженні його дружини Ксенії Степанівни, а вже після неї розподілилися між їхніми дітьми – Порфирієм, Анною, Марією та Варварою. Анна була дружиною генерал-майора і кавалера Івана Петровича Білокопитова. Наявні факти дозволяють припустити: у 1805 р. Білокопитов перебував у Черкасах [3, 66]. Мабуть, тут він познайомився з родиною провіантмейстера, маршалка Черкаського повіту І. Красовського і цього ж року взяв шлюб з його

донькою. Доказом цього є свідоцтво, видане І.П. Білокопитому в 1817 р., де зазначено, що старшому сину подружжя Білокопитових – Михайлу – дванадцять років [4, 4зв.–5]. Наступні десять років (1805–1815) І. Білокопитов брав участь у воєнних діях проти Оттоманської Порти (1806–1812) та наполеонівської Франції (1812–1815). 27 грудня 1815 р. він вийшов у відставку у званні генерал-майора і поселився з дружиною у с. Попівка.

Згідно з того ж свідоцтва, на 1817 р. І. Білокопитов числився як поміщик Черкаського повіту, за яким, відповідно до останньої ревізії, записано 423 ревізьких душі. Однак він не отримував указане помістя жодним з вищезазначених шляхів. Воно перейшло його дружині за роздільним актом, укладеним 29 травня 1827 р. (на той час А. Білокопитова вже стала вдовою) [5, 23зв.]. Ні Іван Петрович, ні Ксенія Степанівна Красовські не залишили після себе духівниці. Поряд з цим у самому документі на розподіл маєтностей констатовано наступне: “миролюбный учинили сей раздельный между нами запис назначив части каждому из нас лицу на вечные времена как в недвижимом имени так равно и оставшую наличность, **распределить согласно оным частям ниотступая нимало от воли родителей наших** (виділено автором. – І. У.)” [5, 23]. З цього випливає, що існував так званий “негласний заповіт”, якого нащадки І. Красовського беззаперечно дотрималися. Потрібно уточнити, що на той час традиційним був розподіл маєтностей, при якому вони переходили у власність чоловіків-спадкоємців, а жінки, що претендували на частку спадку, отримували грошовий виділ. У роздільному ж акті на власність І. Красовського діти зобов’язалися дотримуватися волі батьків, а, отже, саме завдяки їй маєтність залишилася у сім’ї Білокопитових, що сприяло утвердженню цього роду на терені Смілянського графства.

Вдова А. Білокопитова володіла помістям протягом 23 років. Трансформації Попівського помістя, яке включало в себе 2225 дес. землі, зазнало лише після її смерті у вигляді розподілу між спадкоємцями.

25 липня 1850 р. діти Івана Петровича та Анни Іванівни Білокопитових – титулярний радник Іван, ротмістр у відставці Микола, Єлизавета, Олена Білокопитові, Оксана Кусовнікова та Марія Козлова, уродженні Білокопитові – уклали роздільний акт на Попівську маєтність. Цікаво, що ні найстарший із синів Михайло, ні його спадкоємці не брали участі в поділі. Це нашттовує на думку, що він отримав грошовий виділ від батька або матері. Такі спадкові операції здійснювалися у багатодітних дворянських сім’ях на прохання безпосередніх нащадків і були направлені на захист родових помість від подрібнення.

Загалом же підполковник М. Білокопитов не залишив після себе прямих правонаступників. Його дружина Анна Леонтіївна Білокопитова, уроджена Карасєвіч, померла 25 серпня 1884 р. і залишила після себе лише старий дерев’яний будинок у містечку Смілі, меблі та одяг [6, 2,5зв.]. Але і цей мізерний спадок перейшов у власність родини Карасєвічів.

Розподіл же Попівського помістя засвідчив, що воно залишається у власності Миколи та Івана Білокопитових: усе рухоме і нерухоме майно переходило саме їм, а сестри отримували грошовий виділ – 14285 руб. 71 коп. сріблом кожна. Сплатити всю суму – 57142 руб 86 коп. – мав М. Білокопитов, який не володів такою кількістю коштів. Тому було вирішено, що з 410 дес. лісу Люки Жаботинської 360 дес. не підлягають розподілу, а мають бути продані все тим же Миколою Івановичем із переведенням грошей на виділ сестер [7, 66зв.–67].

Однак, які б не були міцні родинні стосунки, які б компроміси не уклалися між нащадками, все ж питання забезпечення відповідною часткою спадку стояло доволі жорстко. По-перше, М. Білокопитову встановили чіткий термін виплати – 5 років. У випадку його порушення право продажу лісу переходило до сестер. По-друге, у разі сплати лише частини грошового виділу решту Єлизавета та Олена Білокопитові, Оксана Кусовнікова і Марія Козлова отримували з прибутків Попівського помістя, а старший брат позбавлявся права розпоряджатися доходами до повної виплати [7, 66зв.–67]. Відомо, що він продав 365 дес. лісу при урочищі Плескачівці Меєру та Давиду Бродським і, радше за все, сплатив усю потрібну суму, бо відомості про відсторонення його від управління помістям відсутні. У такий спосіб Попівське помістя залишилося у безпосередній власності нащадків Івана Петровича та Анни Іванівни Білокопитових по чоловічій лінії, що забезпечило подальше утвердження роду.

*Усі дати подано за старим стилем.

De facto маєтністю володів М. Білокопитов. Отак, відповідно до роздільного акту між братами встановлювалися свого роду орендні відносини: І. Білокопитов, який до того ж отримав вітряк і два трактири, передавав свою частину помістя в управління Михайлові за щорічну сплату ним 1142 руб. 86 коп. сріблом [7, 68зв.–69]. Вочевидь така система економічних відносин проіснувала до 30 листопада 1873 р., коли М. Білокопитов викупив частку брата, ставши de jure власником помістя [8, 6зв].

Цей факт ставить питання: чому “суб’єктом власництва” став саме Микола Білокопитов і саме його нащадки продовжили рід Білокопитових на цій території, а не його брат? Справа у тому, що І. Білокопитов, на відміну від двох старших братів, обрав не військову, а державну службу і після завершення в 1839 р. юридичного факультету Київського університету ім. Святого Володимира вступив на службу в канцелярію Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора [4, 65]. Це означало постійне перебування у Києві або в роз’їздах з дорученнями. Відповідно, вести господарство у с. Попівка він не мав змоги. Не змінилася ситуація і на 1850 р. У цей час І. Білокопитов перебував на посаді чиновника особливих доручень міністра внутрішніх справ [4, 67зв]. У подальшому його призначали директором дитячого притулку на Полтавщині (1856–1864) та членом від уряду в мирових з’їздах Хорольського, Лубенського, Миргородського і Золотоніського повітів (1861–1867), а з 1867 р. зарахували до міністерства внутрішніх справ [4, 67зв.–69зв]. Отож І. Білокопитов 11 років був пов’язаний з державною службою у Полтавській губернії, а тому й не дивно, що обрав для своєї власності саме її землі. За даними на 1867 р. він володів благопридбаними 4 000 дес. у Золотоніському повіті [4, 65зв]. М. Білокопитова, на відміну від брата, у 1849 р. звільнили з військової служби, а тому він міг приділити достатньо уваги Попівському помістю. До того ж, із 1867 р. Микола Іванович обіймав посаду предводителя дворянства Черкаського повіту, що підтверджує його міцний зв’язок із родовим помістям.

Згодом до родового помістя Білокопитових додалася частина с. Красносілки, Чигиринського повіту (12 вересня 1878 р. Київська палата кримінального та цивільного суду затвердила до виконання заповіт баронеси Варвари Іванівни Дрізен (уроджена Красовська)) [8, 6зв]. Важливо відмітити: з усіх племінників і племінниць баронеси, дітей її брата Порфирія Красовського та сестер Анни Білокопитової і Марії Гревс, уроджених Красовських, В. Дрізен передала свою маєтність Миколі Білокопитову. Вочевидь, це пояснюється тим, що серед всіх родичів найтісніші стосунки склалися саме у нього з тіткою.

М. Білокопитов взяв шлюб з Єлизаветою Володимирівною Граве, дочкою місцевого поміщика. Принагідно відмітимо: маєтності роду Білокопитових не збільшилися, а, отже, Є.В. Граве отримала грошовий виділ.

У сім’ї Миколи Івановича та Єлизавети Володимирівни було восьмеро дітей – Володимир, Микола, Василь, Костянтин, Олександр, Анна, Катерина та Оксана. Логічно припустити, що, маючи таку кількість спадкоємців, М. Білокопитов мав залишити заповіт, який би убезпечив нащадків від можливих конфліктів при розподілі маєтності та від її значного подрібнення. Однак він помер у 1881 р., так цього і не зробивши. Відповідно Попівсько-Красносільське помістя повинно було розділятися шляхом укладання роздільного акту, в якому чітко визначалася частка кожного спадкоємця. Проте лише двоє з дітей – Анна та Катерина – досягли на той час віку, який дозволяв володіти майном. Згідно тогочасного законодавства Російської імперії, при виникненні такої ситуації помістя переходили у юрисдикцію Дворянських опік. 20 травня 1881 р. Черкаська Дворянська опіка наказом за № 101 призначила опікунами вдову Єлизавету Володимирівну Білокопитову (а після її смерті – Катерину Миколаївну Білокопитову) та чоловіка Анни – Іллю Ілліча Мечникова, майбутнього Нобелівського лауреата [9, 331].

Саме вони могли подати на затвердження проект поділу маєтності. І.І. Мечников, незважаючи на постійну зайнятість науковою роботою, розробив його. Суть проекту полягала у тому, що одна з маєтностей – Попівська чи Красносільська – переходила у власність повнолітніх, а інша – неповнолітніх нащадків М. Білокопитова. Доцільність такої пропозиції опікун виводив з ефективності ведення господарства: за трипільної системи виділення кожному його безпосередньої частки призводило до “чреполосицы” і, як результат, занепаду господарства.

Однак ситуація ускладнювалася тим, що на Попівському помісті у 1874 та 1875 рр. з'явився борг перед Товариством взаємного поземельного кредиту [9, 331,332]. Для його ліквідації опікуни спочатку запропонували продати 443 дес. лісу під зруб при с. Красносілка, а коли це не дало бажаних результатів, то спробували продати 443 дес. орної землі та 22 дес. 148 саж. левадок. Додатковим аргументом на користь такої оборудку була відсутність прибутку з указаної ділянки, бо вона занадто тісно межувала з землею селян, які практикували самовільний випас худоби і орендар відмовився від наділу. 4 листопада 1886 р., з дозволу Черкаської Дворянської опіки, відбувся продаж 440 дес. 800 саж. орної землі за 78950 руб. 25 коп. селянам-домогосподарям с. Красносілки і містечка Ставидел (Чигиринський повіт) [10, 1зв.–3].

Рівно через два роки Володимир Миколайович Білокопитов забажав відокремитися і стати повноправним власником своєї маєтності. Для цього, звісно, потрібні були чималі кошти. Вони з'явилися після продажу землі. Так, 12 вересня 1888 р. підписано роздільний акт, за яким найстарший із синів М. Білокопитова отримав 66944 руб. Красносільське та Попівське помістя залишилися у спільній власності інших нащадків Білокопитова, які прийняли борг Товариству взаємного поземельного кредиту в сумі 49762 руб. 65 коп. “звонких” [8, 7]. Через два роки подібно виокремилася й Анна Миколаївна, у зв'язку з тим, що опікунські та попечительські зобов'язання її чоловіка І. Мечнікова закінчилися і він переїхав до Парижу. Паралельно з цим відбулося відокремлення М.М. Білокопитова, який отримав свою долю при с. Красносілка – 665 дес. 20 саж. в урочищі “Дуброва”, – а “недвижимые имена при селе Поповке” залишилися у спільній власності Катерини, Василя, Костянтина, Олександра та Оксани [11, 12зв.–13]. Очевидно, що Білокопитови пішли на це з кількох, виключно прагматичних мотивів. По-перше, у такий спосіб забезпечувалося збереження цілісності помість. А, по-друге, зменшення кількості спадкоємців, в подальшому, мало полегшити розподіл маєтностей з урахуванням їхніх інтересів. Заради цього чимось треба було жертвувати. В указаних випадках такою “жертвою” стало прийняття боргів.

У 1893 р. помер Костянтин Білокопитов та Катерина Миколаївна Чистович, уроджена Білокопитова. Рівно через рік її чоловік, доктор медицини Микола Якович Чистович продав Василю, Олександрю та Оксані Білокопитовим право власності дружини на 444 дес. 1549 саж. при селах Попівка та Красносілка [12, 7–8]. Отже, на 1894 р. кількість власників Попівського і частини Красносільського помість скоротилася до трьох, а М.М. Білокопитов взагалі володів окремою родовою маєтністю і, до того ж, продовжував вести господарчі справи своїх братів і сестер. Дещо раніше, 18 січня 1891 р., він, як повірений Василя, Костянтина, Олександра, Оксани Білокопитових та Катерини Чистович, здав у оренду строком на шість років частину попівської власності площею 1011 дес. Григорію Івановичу Маньківському та Михайлу Карл-Едуардовичу Кульчицькому. Решта господарських земель перебували в оренді селян (267 дес), а 33 дес. було продано [13, 1–2зв]. Радше за все договори на ці операції уклалися ним же за довіреностями від родичів, що дає змогу говорити про існування прив'язки до родинного помістя лише у нього.

Цю думку підтверджують наступні факти. По-перше, значна частина діяльності М.М. Білокопитова була пов'язана з указаною територією. Так, після закінчення курсу наук профільного відділу Петровської сільськогосподарської та лісової академії у 1889 р., він поїхав у родове помістя вести господарство [4, 82зв; 14, 92]. Також призначався почесним мировим суддею Чигиринського округу, а під час проведення всеросійського перепису 1897 р. завідував переписною дільницею Чигиринського повіту, за що був нагороджений бронзовою медаллю [4, 83зв]. По-друге, у квітні 1897 р. 1004 дес. 645 саж. перейшло від Білокопитових Єлизаветі Олексіївні Сербіній за 130705 руб. 14 коп. Принагідно відмітимо, що довіреність сестри М.І. Білокопитова Ксенії Іванівни Радзівської на продаж засвідчено 12 березня 1896 р. у російському консульстві в Парижі [15, 19зв]. Тобто, за всіма ознаками, вона також переїхала жити у Францію, втративши зв'язок із родовим помістям.

Очевидно, втрачається зв'язок з родовим помістям і у двох інших братів – Василя та Олександра Білокопитових. Списки дворян-власників Черкаського (1905) та Чигиринського (1902) повітів засвідчують, що єдиним представником цього роду, який володів нерухомою маєтністю, залишився М.М. Білокопитов – йому належало 692 дес. 1651 саж. при с. Красносілка. На початку ХХ ст. с. Попівка перебувало у власності колезького асесора Олександра Йосиповича Добровольського [16, 108зв.,118].

Отже, рід Білокопитових з'явився на терені Смілянського графства внаслідок шлюбу І.П. Білокопитова з дочкою провіантмейстера І.Ф. Красовського Анною. Вона, всупереч домінуючим на правобережних територіях традиціям і тенденціям, за яких дворянки, що претендували на частку спадку, отримували грошовий виділ, була наділена с. Попівкою, відповідно до неписаної волі батька й матері. Саме через такі дії Білокопитови утвердилися на Смілянщині і проволоділи родовими маєтностями фактично до початку ХХ ст. З іншого боку, становлення більшості дворянських родів визначалося не лише володінням певної маєтності, а й існуванням прив'язки до неї. Здебільшого вона виявлялася у тому, що діяльність її окремих представників пов'язувалася з тим регіоном, де вони мешкали і, у такий спосіб, репрезентували собою місцеву еліту. Микола Іванович Білокопитов був предводителем дворянства Черкаського повіту, а його син Микола взагалі “приземлився” і господарював у родинному помісті батька, беручи при цьому участь у діяльності судових установ регіону та завідуючи переписною дільницею Чигиринського округу у 1897 р. Решта дітей М.І. Білокопитова як єдиних представників роду Білокопитових або передчасно померли (К. Чистовіч, К. Білокопитов), або виділилися і придбали помістя в інших губерніях (В. Білокопитов). Деякі виїхали за кордон (А. Мечникова і, очевидно, К. Радзієвська). Ті ж, що залишилися (Василь та Олександр), чи не змогли дати раду господарським справам, чи, як їхній дядько І.І. Білокопитов, несли службу далеко від родового помістя.

Література:

1. Мариновський Ю., Удовик І. Документи про смілянську маєтність (Смілянщину) Г.О. Потьомкіна (1787–1796/1797): ще одне трактування // Архіви України. – 2008. – № 5–6. – С. 96–127.
2. Державний архів Черкаської області (далі – ДАЧО). – Ф. 844. – Оп. 2. – Спр. 6.
3. Там само. – Ф. 90. – Оп. 2. – Спр. 1.
4. Державний архів Київської області (далі – ДАКО). – Ф. 782. – Оп. 1. – Спр. 495.
5. ДАЧО. – Ф. 844. – Оп. 2. – Спр. 37.
6. Там само. – Ф. 755. – Оп. 1. – Спр. 118.
7. Там само. – Ф. 832. – Оп. 2. – Спр. 47.
8. Там само. – Ф. 666. – Оп. 1. – Спр. 10.
9. Удовик І. Невідомі сторінки життя нобелівського лауреата І.І. Мечникова в Черкаському та Чигиринському повітах // Каразінські читання (історичні науки): Тези доповідей Міжнародної наукової конференції молодих вчених. – Харків: ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2009. – С. 331–332.
10. ДАЧО. – Ф. 666. – Оп. 1. – Спр. 5.
11. Там само. – Ф. 666. – Оп. 1. – Спр. 18.
12. Там само. – Ф. 666. – Оп. 1. – Спр. 33.
13. Там само. – Ф. 666. – Оп. 1. – Спр. 23.
14. Мечникова О.Н. Жизнь Ильи Ильича Мечникова. – Москва; Ленинград, 1926.
15. ДАЧО. – Ф. 860. – Оп. 1. – Спр. 4.
16. ДАКО. – Ф. 782. – Оп. 3. – Спр. 45.

Аннотация. *Удовик И.А. Белокопытовы во владении “Смелянского графства” кн. Г.О. Потемкина. На основании архивных материалов исследован процесс появления дворянского рода Белокопытовых на землях бывшей смелянской собственности кн. Г.О. Потёмкина. Автор делает вывод, что утверждение российских аристократов на этих территориях зависело от владения поместьем и сферы личной занятости в регионе.*

Ключевые слова: *дворянское землевладение, родовое поместье, предводитель дворянства, Смелянское графство, Белокопытовы*

Summary. *Udovik I.A. Byelokopytovy on the Grounds of Prince G.O. Potyomkin's “Smilyanske Grafstvo”*
The article deals with the problem of occurrence of Belokopitovy noble family on the earths of the former Smilyans'ka estate of Grand Duke G.O. Potyomkin. The author concludes that the statement of the Russian aristocracy in these territories depended on the estates possession and employment sphere of its representatives in region.

Key words: *landownership of the nobility, patrimony, marshal of the nobility, Smelyanskoe grafstvo, Byelokopytovy*

*Надійшла до редакції 26.03.2009 р.
Затверджена до друку 02.07.2009 р.*